

KUR'AN'DA S-D-K/ صدق KÖKÜNÜN SEMANTİK DÜNYASI*

Burhan SÜMERTAŞ*

Özet: "Sıdk" Kur'an-ı Kerim'in önemli terimlerinden biri olup farklı türevleriyle birlikte Kur'an'ın yüz elliden fazla yerinde kullanılmaktadır. Ondört farklı kullanım ile birlikte çeşitli anlamları ifade eden sıdk kavramının sunduğu mesajların tam olarak ortaya konulabilmesi müstakil olarak incelenmesine bağlıdır. Bu çalışmada "s-d-k" kök ve türevlerinin Kur'an'daki kullanılışı ve anlamları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunu gerçekleştirmek için semantik yöntemden yararlanılmıştır. Öncelikle sıdk kavramı etimolojik yönden incelenerek klasik sözlüklerdeki anlamları ortaya konulmuş, terimsel anlama değinilmiş, ardından İslam öncesi şiirlerdeki kullanılışı tespit edilmiştir. Kur'an'daki kullanılışı incelenerek sıdk lafzının vahiy öncesi ve vahiy dönemindeki anlamlarını karşılaştırma imkânı aranmıştır. Sıdk kavramının öne çıkan anlamları arasında doğruluk, samimiyet, bağlılık, mükemmellik vb. anlamlarını saymak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Sıdk, Doğruluk, Bağlılık, Sadaka.

Abstract: The Semantic World of S-D-Q/ صدق Origin in the Qur'an

The concept of Sıdq is one of the important terms of Qur'an. It is used at places of one hundred and fifty in the Holy Qur'an with different variants. The concept of Sıdq has got fourteen different uses. In order to explain the message of these concepts presented exactly, it must be studied as a single. In this study, we tried to reveal the usage and meanings of s-d-k roots and derivatives in the Qur'an. The semantic method was used to do this. Firstly, the concept of Sıdq has been examined from point of etymological. Secondly, we searched the means of concept Sıdq in pre-Islamic poems. Finally, we have used the concept in the Qur'an. Thus, we were able to compare the meanings of pre-revelation and revelation.

Key Words: Qoran, Sıdq, Loyalty, Truthfulness, Charity.

* Bu çalışma "Kur'an'da Sıdk Kavramı" isimli doktora tezimizin bir kısmının özetidir. Tez, aynı zamanda İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından 2017 yılında "Sıdkın Semantik Serüveni: Kur'an'da Doğruluk ve Samimiyet" adıyla kitaplaştırılmıştır.

** Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim insanlığa sunmak istediği mesajları bazı temel kavramlar aracılığıyla iletmektedir. Temel kavramlardan kastımız, Kur'an'ın mesajlarını iletmeye yardımcı olabilecek nitelikteki anahtar terimlerdir. Bu terimler Kur'an'ın bütünü içinde yaygın bir kullanıma sahip olup zaman zaman tekrarlanmaktadır. Kavramların tekrar edilmiş olmaları, her kullanıldıkları yerde onlara aynı anlamın verilmesini gerektirmez. Kullanıldıkları yere göre anlam kazanan Kur'an terimleri müstakil çalışmalara konu yapılarak toplumun istifadesine sunulmalıdır.

“Sıdk” kavramı da yukarıda bahsi geçen anahtar kavramlardan birisidir. Akademik ilgiyi hak edecek, üzerinde başlı başına çalışma yapılabilecek kadar câzibeye de sahiptir. Kur'an'da yüz elliye aşkın yerde değişik türevleriyle kullanılan sıdk kavramı her defasında aynı mana ile karşılanamayacak kadar zengin bir içeriğe sahiptir. Toplumsal ilişkilerde canlı tutulması gereken samimiyet, doğru sözlülük, sözünde durma, anlaşmalara sadâkat gibi erdemler Kur'an diliyle insanlığa takdim edilirken “s-d-k” kökünden türeyen kelimeler kullanılmaktadır. Paranın yönetiminden Allah'a karşı görevlerin yerine getirilmesine kadar insanın göstermesi gereken bütün olumlu davranışlar yine aynı kökten türeyen kelimelerle anlatılmaktadır.

Görebildiğimiz kadarıyla göre sıdk kavramı itikâdî bir mesele olarak Kelâm'ın; ahlâkî bir mesele olarak da Tasavvuf'un ilgi alanına girdiğinden bu disiplinler tarafından kısmen incelenmiş, ancak kavramın tefsir ayağı eksik kalmıştır. Kelâm kitaplarında peygamberlerin sıfatı olarak “sıdk”, imanın konusu olarak da “tasdik” lafızlarının işaret ettiği konuların incelendiği görülmektedir. İslâm ahlâkına dair kitaplarda ise çoğunlukla yalan konusuyla birlikte “doğru sözlülük” de işlenmektedir. Bu gibi nedenlerden ötürü, geniş bir anlam ve konu yelpazesine sahip olan sıdk kavramını özellikle semantik açıdan ve beraberindeki konularla birlikte ele alınması uygun görülmüştür.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. SÖZLÜK ANLAMI

Arapça bir kelime olan “sıdk” lafzı “s-d-k” (ص-د-ق) sülâsî kökünden masdardır. “S-d-k” kökünün öncelikli anlamı günlük yaşamda sıkça kullanılan bir olguya; dilsel boyuta tekabül etmektedir. Sözün gerçeklikle örtüşmesinin ön planda tutulduğu bu ilk anlam “doğru söylemek” şeklinde ifade edilebilir. Araplar arasında bu ifade: “فَلْتُ لَهُ صِدْقًا... صِدْقُ فُلَانًا... صِدْقَهُ الْحَدِيثُ...” “Ona doğru söyledim” vb. değişik formlarda kullanılmaktadır.¹

¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 355; Cevherî, *es-Sihâh* IV, 1505; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 193; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd*, III, 261; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 2; Atıyyetullah, *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, IV, 260.

“Sa-de-ka” fiilinin ikinci anlamında “uyarı, tehdit ve bunları gerçekleştirme” söz konusudur. Birisi bir topluluğu tehlikeye düşürüp cezalandırdığı zaman “Onları tehlikeye düşürdüm” (صَدَّقْتَهُمْ) manasına bu kök fiil kullanılmaktadır.²

El-ayak gibi organlarla icra edilen işler için de “sa-de-ka”(صَدَّقَ) fiili kullanılmaktadır. Özellikle savaşın hakkı verildiği zaman Araplar bu fiili “Onlarla çok güzel savaştilar” (صَدَّقُوهُمُ الْيَتَامَى) manasına gelecek şekilde kullanılmaktadırlar. Burada, savaşçının gevşeklik göstermeksizin savaşa atılıp, hücum edip harbin hakkını vermek manası kastedilmektedir.³

Araplar bazan “sa-de-ka”(صَدَّقَ) fiiliyle yemin de ederler. “Şunu şunu yapmazsam Allah’a doğru söylememiş olayım” (صَدَّقْتُ اللَّهَ حَدِيثًا إِنَّ لِمِ أَعْمَلُ كَذَا وَكَذَا) anlamına gelmektedir. Bu yemin tarzında, bir lâ-i nâfiye (olumsuz yapan lâ) mahzuftur. Bu cümle aslında “لَا صَدَقْتُ اللَّهَ...” şeklindedir.⁴

Sıdk lafzının asıl anlamında yiğitlik (şecâat) ve dayanıklılık (salâbet) vardır. İster söz olsun ister başka bir şey; o, kendindeki güç ve kuvvetten dolayı sıdktır.⁵ Bir kimse iyi ve güzel işlerde bir hayli başarılı ise sıdk lafzına izâfe edilir ve adamlık, dostluk gibi konularda çok güçlü bir özelliğe sahip olduğu ifade edilir. Türkçemizde de “Adam, gerçek adam” tabiri vardır.⁶ Sıdk lafzının asıl anlamındaki güç unsuru “Güçlü adam, güçlü eşek, güçlü dost...” (رَجُلٌ صَدِيقٌ، حِمَارٌ صَدِيقٌ، صَدِيقٌ صَدِيقٌ...) şekillerinde kullanılmaktadır.⁷

Öte yandan “sadc” masdarının da aynı “sıdk” gibi anlamlar taşıdığı görülür. Bir nesnenin parçaları bütün, unsurları tam ve kuvvetinin mükemmel olması durumunda “sadc” kelimesi kullanılır.⁸ Sert ve dümdüz mızrak için “rumhun sadkun” (رُمْحٌ صَدُوقٌ), aynı özellikteki kılıç için de “seyfun sadkun” (سَيْفٌ صَدِيقٌ) tabiri kullanılmaktadır.⁹ Sert ve keskin bakışlı bir adama “sadku’n-nazar” (صَدِيقُ النَّظَرِ), misafirleri hoş karşılayan birine de “sadku’l-likâ” (صَدِيقُ اللَّيْأَةِ) denmektedir.¹⁰ Söz ve davranışlarındaki doğruluk durumuna göre kişilere “Ne iyi adam, ne iyi kadın” (رَجُلٌ صَدِيقٌ، اِمْرَأَةٌ صَدِيقَةٌ) denir ki bu, “Ne kötü adam” (رَجُلٌ

² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 355; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 193.

³ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1505; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, III, 339; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 355; Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 277; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 2.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 194; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 355; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 3.

⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 355.

⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 2.

⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, III, 261.

⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 356; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 2.

⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506; İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 339; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 196; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 2-3.

¹⁰ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506.

سنوء) ifadesinin zıddıdır.¹¹ Bu iki masdar dışında “masdak” (مَصْدَقٌ) masdarının cömert, kahraman ve cesur bir kişi ile iyi yük taşıyan ve iyi koşan at için “إِنَّهُ” “ذُو مَصْدَقٍ” şeklinde kullanıldığını görmekteyiz.¹²

“Sa-de-ka”dan ism-i fâil olan “sâdık” (صَادِقٌ) kelimesi kökün bütün anlamlarını taşımakla beraber öncelikli olarak sıfat görevi görmektedir. İyi yük taşıyan adam için işini mükemmel yaptığından dolayı “sâdiku’l-hamele” (صَادِقُ الْحَمَلَةِ) ifadesi kullanılır. Tatlı hurmaya “çok tatlı” ve “mükemmel” anlamında “sâdiku’l-halâve” (صَادِقُ الْحَلَاوَةِ) denmektedir.¹³ “Sâdık” kelimesinin bünyesinde mevcut olan enerjik olma, sağlamlık, metin olma¹⁴, doğruluk ve gerçeklik hallerinin haber ve rüyanın her zerresine işlediğini anlatması yönüyle günlük hayatımızda Türkçemizde “sâdık haber” ve “sâdık rüya” tabirlerini kullanmaktayız.

Bir kişi vahşi bir hayvana hamle yapar, o vahşi hayvan da bu saldırıya hiç iltifat etmeden arkasını dönüp giderse “saddeka” (صَدَقٌ) fiili kullanılarak “saddeka’l-vahşiyu” (صَدَقٌ الْوَحْشِيُّ) şeklinde söylenir.¹⁵ Türkçe’de “Bir şeyi denildiği tarzda öylece kabul etme, bir sözü söyleyeni kalben ve lisânen onaylama ve doğruluğuna hükmetme” anlamlarında¹⁶ kullanılan “tasdik” (تَصْدِيقٌ) kelimesi de bu yapıdan gelmektedir. Tasdik kökü olan “saddeka” aynı zamanda bir şeyi gerçekleştirmek (حَقَّقَ),¹⁷ birisinin sözünü kabul etmek (قَبِلَ) demek olup¹⁸ reddetmenin karşı kutbudur.

Bir kişinin sözlerini onaylayan, doğru olduğunu kabul eden kişiye “doğrulayıcı” anlamında “musaddık” (مُصَدِّقٌ) denmektedir.¹⁹ İslâm literatüründe zekât memurluğu görevini yapan, zekât toplamakla görevli kişilere de “musaddık” denildiği görülmektedir.²⁰ sadaka veren, hayır için mal tasaddukunda bulunan kimseye aynı kökten “mutasaddık” (مُتَصَدِّقٌ) veya “mussaddık” (مُصَدِّقٌ) denmektedir.²¹

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 1964-196.

¹² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, V, 56; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 2-3.

¹³ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-luga*, II, 274.

¹⁴ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 3.

¹⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-luga*, II, 274; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 195; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 4.

¹⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lugati*, III, 309-310.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 194.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 193.

¹⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1505; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 193.

²⁰ Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, III, 357; İbn Fâris, *Mu’cem*, III, 340.

²¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, V, 57; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 3; ayrıca zekât verene “mussaddık” mı yoksa “mutasaddık” mı demenin daha uygun olacağı ile ilgili bazı tartışmalar için bkz.: Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, VIII, 357; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 197; İbn Fâris, *Mu’cem*, III, 340.

Kadına verilen mehir de “s-d-k” kökünden türemiş “sadâk” (صَدَاقٌ) ile isimlenmiştir. اَصْدَقْتُ الْمَرْءَةَ cümlesi, “Mehir vererek kadınla evlendim” demektir.²² Kelimenin, kök anlamındaki muhtevâdan ve kadın açısından çok gerekli bir hak olduğundan dolayı bu şekilde isimlendirildiği görülmektedir.²³ Erkek, nikâhla beraber mehir de vermekle -muhtemelen- güçlü bir bağ ile kadınına bağlanacağını ifade etmektedir. Bu nikâh ve mehir sayesinde evlilikler hem toplum hem de din nazarında tasdik edilip tam ve mükemmel olarak kuvvet kazanmaktadır.

Araplar kutup yıldızını ifade etmek için “saydak” (صَيْدَقٌ) kelimesini kullanırlar. Onlara göre saydak (kutup yıldızı) en güvenilir, en doğru yolu gösteren ve şaşırtmayan bir yön bildiricidir.²⁴ Kutup yıldızına “Yanıltmayan yıldız” anlamına gelmek üzere “necmun sâdikun” (نَجْمٌ صَادِقٌ) demektedirler.²⁵ “Saydak” kelimesi güvenilir yol gösterici olmaları yönüyle toplum önderi ve melikler için de kullanılır: صَيْدَقُ الْأَمِينِ الْأَرْشَدِ. Güvenilir bir adam için de “fûlânün saydakun” (فُلَانٌ صَيْدَقٌ) ifadesi kullanılmaktadır. İçine konulan eşyaları güvenle sakladığı ve o eşyanın sahibini güven konusunda yanıltmadığı için sandığı da “saydak” denmektedir.²⁶

Gerçek/doğru sözlü olan kişiye “sadîk” (صَادِقٌ) denir.²⁷ Doğru sözlülük ve samimiyet dostların önemli özelliklerindedir. Gerçek dostlar birbirine doğruyu söyler, doğru nasihatte bulunur ve doğru sevgi besler. Onun için bu isim verilmiştir.²⁸ Ayrıca sadîk; diliyle söylediği halde kalbi ve amelikle gerçekleştirmeyeceği şeylere davet etmeyen kişidir.²⁹ Kök anlamındaki güç ve mükemmelliği bünyesine alarak güçlü bağlılıkların “sadîk” kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir.

“Sadâkat” (صَدَاقَةٌ) kelimesi de “s-d-k” kökünden türemiştir.³⁰ Kişilerin birbirlerine sevgi, dostluk, nasihat ve söz³¹ yönüyle doğruluk ve bağlılıklarını ifade eder.³² Sadâkat, sıdk yönüyle olan dostluk ve muhabbetin adıdır.³³ Sadâkat, sevgi ve inançta doğruluk ve samimiyet olması yönüyle sadece

²² Halîl, *Kitâbü'l-Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 356; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 197.

²³ İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 339.

²⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 356; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 197.

²⁵ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 351.

²⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 356; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 197.

²⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506; İbn Fâris, *Mu'cem*, III, 340; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 194-195; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 3.

²⁸ Şâhib b. Abbâd, *el-Muhît fî'l-Lüga*, V, 257.

²⁹ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 89.

³⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, V, 56; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 356; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 194.

³¹ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1505.

³² Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, VIII, 356.

³³ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, III, 3.

insanlara mahsustur.³⁴ Türkçe’de de söze, yasaya, sevgiye olan samimi bağlılıktan söz ederken “sadâkat” kelimesi kullanılmaktadır. Ayrıca, zaman içerisinde kazanılan bir anlam olarak da bazı hayvanların insana bağlılığını ifade etmek için “sâdık” kelimesi kullanılmaktadır.

Bir kişinin doğruluğunu ya da söylediği sözleri veya bir nesneyi tasdik eden şeye “misdâk” (مِضْدَاق) denir. O şeyin doğruluğunun delili, burhanı demektir. Türkçe lugatlarda “Delil, burhan; bir şeyin sıdkına delâlet eden mi’yâr, mîzan, kıstas” olarak tanımlanan misdâk kelimesi, bu gün konuşma dilinde pek yaygın olarak kullanılmamaktadır.³⁵

“Sıddîk” (صِدِّيق) kelimesi de “s-d-k” kökünden türemiş ve bu kökün taşıdığı anlam zenginliğinin olabilecek en mübalağalı anlatımını içermektedir.³⁶ “S-d-k” kökünün taşıdığı anlamlar hesaba katıldığında “sıddîk” kelimesinin anlamının çok yönlü olduğu göze çarpmaktadır: Asla yalan söylemeyen;³⁷ tasdik edip onaylayan;³⁸ sıdkın her türlüşüne çokça bağlanan kişiye³⁹ “sıddîk” denir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Muhammed’i doğruladığı, mîraç hakikatine şahadet ettiği ve çevredekiilerin yanıltıcı sözlerine iltifat etmeyerek anlatılanların imanını sarsmasına izin vermediği için *es-Sıddîk* lakabıyla onurlandırılmıştır.⁴⁰

Diğer taraftan, bugün terim olarak fikhî sahada yerini alan “sadaka” (صَدَقَةٌ) kelimesinin de “s-d-k” kökünden türediği görülmektedir. Lugatlarda “sadaka” kelimesinin Câhiliye dönemindeki kullanımına örnek oluşturacak herhangi bir atfın yer almayışı, bu kelimenin ilk olarak Kur’an tarafından kullanılmaya başladığını düşündürmektedir.

“Sıdk” kelimesinin etimolojisi tahlil edilirken, aynı harflerin farklı dizilişle oluşacak kelimelerin⁴¹ de ihmal edilmemesi gerekmektedir. Bu noktadan hareketle “k-s-d” (ك-ص-د) kökü incelenerek bu kökün “s-d-k” (ص-د-ك) köküyle anlam yakınlığının bulunduğu tespit edilmiştir. Bir kişi bir işi yapmaya gidince, yani ona yönelince “ka-sa-de” (قَصَدَ) fiili kullanılır. Masdarı olan

³⁴ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 278.

³⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lugatı*, III, 309-310.

³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 194.

³⁷ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 277; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîd*, V, 257.

³⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1506.

³⁹ İbn Fâris, *Mu’cem*, III, 339.

⁴⁰ “Sıddîk” kelimesinin Hz. Ebû Bekir’e sıfat oluşu ve anlamlandırılması hk. Ayrıca bkz.: İzutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 133-134; Vacca, “Sıddîk”, X, 550.

⁴¹ Arapça’da kelime türetmenin en önemli yollarından birisi olan bu metod “iştikak” adını almaktadır. İfade edildiğine göre, Arap dilini geliştiren bütün kaynaklar kurumuş olsa bile, iştikak prensibi sayesinde bu dilin gelişmesi devam ettirilebilir. Eğer iştikak özelliği iyi kullanılabilirse en yeni ve modern icatlara bile isimler verebilmek mümkündür. (Arap dilinin bu hususiyeti hakkında bilgi edinmek için bkz.: Küçükkalay, *Kur’ân Dili Arapça*, s. 269-276; bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Gündüzöz, *Arapça’da Kelime Türetimi*; Bayam, *Arap Dilinde İştikak*).

“el-kasd” (الْقَصْد) “amaç, yöneliş” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “düz olma”yı ifade eden “istivâ” (الِإِسْتِوَاء) kelimesiyle eş anlamlıdır. Güvendiği, istediği amaca götüren ve bir konuda hiç yanılmadığı için dümdüz, güzel yola “tarîkun kâsîdün” (طَرِيقٌ قَاصِدٌ) denmektedir. Bu kelime sözü edilen anlamda Kur'an'da kullanılmaktadır.⁴² “K-s-d” kökünün bu çalışmanın konusunu ilgilendiren yanı, onun istivâ, yani “dümdüz olma” anlamını içermesidir. Çünkü dümdüz olması, onun hedefe ulaştırıcı içeriğe sahip olmasından dolayıdır.⁴³ Daha önce, sadk masdarının da “dümdüz mızrağı” ifade için kullanıldığı belirtilmişti.

Kelimelerin doğru anlamlandırılmasında onların karşıt anlamlarının da bilinmesi önemlidir. “Sıdk” kelimesinin tam zıddı “kızb” (كُذِبَ) kelimesidir. Araplar “kezebe'r-racülü” (كُذِبَ الرَّجُلُ) cümlesini “Adam yalan söyledi” anlamında kullanmaktadırlar.⁴⁴ İnsan dışındaki şeyler için de “ke-ze-be” fiili kullanılmaktadır. “Kezebeti'l-aynü” (كُذِبَتِ الْعَيْنُ) cümlesi, gözün ihanet ettiğini anlatmak için kullanılır ve “hâne” (حَانَ) anlamındadır.⁴⁵ Devenin sütünün bir süre daha devam edeceği sanılıp da sütün devam etmemesi durumunda da yine “kızb” fiili kullanılmaktadır.⁴⁶ Eylemin bizzat kendisine “fi'letün kâzibetün” (فِعْلَةُ كَاذِبَةٍ) denilmektedir.⁴⁷ Böyle bir kullanım bir ayette “yalancı/sahte yüz” anlamında «أَصِيَّةٌ كَاذِبَةٌ» biçiminde kullanılmaktadır.⁴⁸ Güzelce savaşılmayıp savaşın hakkı verilmeyince “التَّكْذِيبُ فِي الْقِتَالِ”;⁴⁹ bir şeye inanmayıp inkâr etmeye “كَذَّبَ عَنْ”⁵⁰ reddetmek, kabul etmemek anlamında da “كَذَّبَ عَنْ” ifadeleri kullanılmaktadır. “Kezib” (كُذِبَ) kelimesi “mekzûb” (مَكْذُوبٌ) anlamındadır.⁵¹ Nitekim bir ayette “sahte kan” anlamında «يَدْمٌ كَاذِبٌ» terkiibiyle kullanılmaktadır.⁵²

Bu çalışma için Türkçe sözlükler de mümkün olduğunca taranıp “sıdk” kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığı araştırılmıştır. Görülen şudur: Klasik Arapça lugatlarda yirmi civarında manaya sahip olan kelime, Türkçe'de yalnızca birkaç anlamı ifade edecek biçimde kullanılmaktadır. Aslen Arapça kökenli olan sıdk lafzı Türkçe'de “doğruluk, dürüstlük; gerçeklik (hakikat); her türlü çıkar düşüncelerinden uzak, yürek temizliği, kötülük-

⁴² et-Tevbe, 9/42; en-Nahl, 16/9; Lokman, 31/19.

⁴³ İbn Düreyd, *Cemheratü'l-luga*, II, 274.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 705; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I, 246.

⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 708.

⁴⁶ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 427.

⁴⁷ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 427.

⁴⁸ el-Alak, 96/16

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 709.

⁵⁰ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I, 247.

⁵¹ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I, 247.

⁵² Yûsuf, 12/18.

lerden arınmış olma, saflık (İhlas-muhâlesat); birine veya bir şeye yürekten bağlılık (sadâkat); Allah'a gönülden bağlanıp olduğu gibi görünme veya görüldüğü gibi olma; uygun olma, muvâfık, onaylanan (mâsadak)⁵³ anlamlarına gelmektedir. Bu anlamları gördükten sonra, sıdk kavramının ifade ettiği içeriğin Türkçe'de Arapça'dakine göre bir anlam daralmasına uğradığı rahatlıkla söylenebilir. Günümüzde yaşayan Türkçe içinde yer almasa da sözlüklerde sıdk-ı derûn, sıdk u kizb, sıdk u niyâz, sıdk u sadâkat, sıdk u sebât, sıdk ile, sıdkı bütün, sıdkı sıyrılmak, sıdkını tahkik gibi ifadelere rastlamak mümkündür.⁵⁴

B. TERİM ANLAMI

Râğıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) sıdkı tanımlamasında öncelikle "söz-vidcân" bütünlüğünü dikkate aldığı görülmektedir. Ona göre sıdk; söylenen sözün, söyleyenin inancına ve vâkıya mutabık düşmesidir. Bu mutabakat beraber olmak zorundadır. Bu şartlardan birisi bozulursa tam sıdk olmaz. Buna sıdk denilebileceği gibi, kizb de denilebilir. Meselâ kâfirin iman etmeksizin "Muhammed Allah'ın resulüdür" demesi örneğinde olduğu gibi, onun sözü doğrudur ama söylediğine inancı yoktur. Sözünün doğruluğu sıdk; söylediğinin inancıyla örtüşmemesi ise kizbdir. Sıdkın bir de eylem boyutu vardır ki, o da sözü ve inancıyla doğru olan kimsenin bu söylediklerini fiili ile tahakkuk ettirmesidir. Bu da şayet yalana başvurmayan birisinden sâdır oluyorsa siddîk sıfatının şartını teşkil etmektedir.⁵⁵

Gazzâlî (ö. 505/1111) sıdkı çok yönleriyle ele almakta dilde, niyette, azmetmekte, azme vefa etmede, amelde ve din makamlarında arayarak bunların tamamında sâdik olana siddîk denilebileceğini vurgulamıştır.⁵⁶

Râğıb'dan alıntı yaparak yukarıda ifade edilen söz-viddan uyumuna, Japon araştırmacı Toshihiko Izutsu (ö. 1993) da dikkat çekmiştir. Izutsu'ya göre sıdkın anlam yapısındaki en belirleyici öğeyi, doğruyu yansıtma yolundaki niyet ve kararlılık oluşturmaktadır. Fakat bu hakikati yansıtma kişinin anlayış ve algılamasına göre daralıp genişleme gösterebilmektedir.⁵⁷ Sıdk olgusunun daralıp genişlemesinde, hakkında haber verilen şeyin niteliği de etkin bir rol oynamaktadır. Çünkü haber verilen husus bir nesne, olay, durum veya metafizik bir konu olabilir. Kişinin bu kategorilerden her-

⁵³ "Mâsadak" kelimesine Türkçe sözlüklerin pek azında rastlanmıştır. (Bkz.: Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 822-823; Tuğlacı, *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, III, 1860; Ayverdi-Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, II, 1944.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz.: Kadri, *Türk Lugati*, III, s. 309-310; Tuğlacı, *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, III, 2570; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, s. 948; Kanar, *Örneklî Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 1316-1317; Ayverdi-Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, III, 2769-2770.

⁵⁵ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 277.

⁵⁶ Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 675-677. Gazzâlî'nin sıdk hakkındaki görüşleri çerçevesinde ayrıca bkz.: Gazzâlî, *Ahlâk Ölçüleri*, s. 273-277.

⁵⁷ Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 130.

hangi birisine yönelik bir haber/söz söyleyebilmesi için, o konu hakkında bilgi sahibi olması gerekir. Bilgi sahibi olmak ise bireyin yeteneklerinin gelişimi ve çevrenin özellikleri ile doğrudan ilgilidir.⁵⁸ Hz. Ali'nin (ö. 41/661) "Kişinin sıdkı, onun mürüvveti (olgunluğu) ölçüsündedir" sözü (صِدْقُ الرَّجُلِ (صِدْقٌ عَلَى قَدْرِ مَرْوَعَتِهِ...))⁵⁹ de bu durumu destekler mâhiyettedir. "Mürüvvet" sözcüğü kişinin sahip olduğu ahlakî kemâlât ve bütün erdemlerin bileşkesini anlatan bir kelimedir.⁶⁰

Hüseyin Atay "sıdk" lafzının yaygın anlamındaki "sözün doğruluğu"nu dile getirdikten sonra, birisine "doğru kimse" denilebilmesi için onun doğru söylemesinin yeterli olmadığını, aynı zamanda işinde gücünde doğru davranan biri olması gerektiğini belirtmektedir. Atay, sıdk sahibi birisinin işinde titizlik göstermesi gerektiğine de özellikle dikkatleri çekmektedir. O yine, sıdkın zıt anlamından hareketle de sıdk sahibi kişinin "işinde gücünde hâinlik yapmayan, işinin hakkını veren kimse" demek olduğunu ifade etmektedir.⁶¹

Hz. Ebu Bekir'in (ö. 13/634) kaynaklarda yer alan bir sözünde sıdkın başka bir boyutu görülmektedir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından yapılan müzakerelerden sonra kendisine biat eden insanlara yaptığı konuşmada şöyle demiştir:

"... Ey insanlar! Ben sizin üzerinize yönetici kıldım. Oysa sizin en hayırlınız ben değilim. Eğer iyilik yaparsam bana yardımcı olunuz, kötülük yaparsam beni doğrultunuz. Sıdk emânet, kizb ise hıyânettir..."

Hz. Ebû Bekir'in bu konuşmasında sıdkı "emânet"; onun zıddı olan kizbi de "hıyânet"⁶² (... الصدق أمانة و الكذب خيانة...) olarak nitelediği görülmektedir. Bu cümlede geçen sıdk ve kizb lafızları muhtemelen siyasî ve politik bir bağlamda telaffuz edilmişlerdir. Devlet başkanlığı (hilâfet) görevinin icrâsının büyük bir sorumluluk gerektirdiği ve bu bağlamda yönetime konu olacak her şeyin birer "emânet" olduğu belirtilmiştir.

"Sıdk" kelimesinin terim anlamını incelemeyi bitirdikten sonra şu söylenebilir: Sıdk da bütün kavramlar gibi, ele alındığı alanla irtibatlı olmak üzere değişik yönleriyle tanımlanmıştır. Bu tanımlarda söz, fiil ve niyetlerde doğruluğun öne çıkarıldığı görülmektedir.

⁵⁸ Akyürek, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*, s. 230-231.

⁵⁹ Meşkinî, *el-Hâdi ilâ mevdü'âti Nehci'l-belâğa*, s. 216.

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 154-156.

⁶¹ Atay, "İslâm'da Olgun İnsan", s. 167-169.

⁶² İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîre*, IV, 311.

II. CÂHİLİYYE ŞİİRİNDE KULLANILIŞI

Câhiliyye dönemi Arap şiirleri, sadece kıymetli edebî ürünler olarak değil, aynı zamanda İslâmî araştırmacılar için vazgeçilmez bir başvuru hazinesi olarak da önem taşımaktadır. Bu araştırmanın konusu olan sıdkın türevlerinin Câhiliyye dönemindeki kullanımlarını tespit etmek için şiirlerden yararlanmak üzere divan ve muallakalara başvurulmuştur. İlk olarak; yapılan incelemeler sonucu “sıdk” lafzının türediği “s-d-k” kökündeki “kuvvet” ve “sertlik” anlamlarının Câhiliyye şiirlerinde de mevcut olduğunu gördük. İslâm öncesi dönemin şairlerinden olan meşhur İmruülkays b. Hucr (ö. 540 dolayları) bir beytinde;

“Biz seninle dövüşürken sen içinden neler neler geçiriyordun,

Şiddetle gürleyen sâdik (güçlü) bir gök gürültüsünün sarsması gibi gürle-
yeceğini hayâl ediyordun”⁶³

derken, “sıdk” lafzının kökündeki güçlülük unsuruna vurgu yapmış ve gök gürültüsüne sıfat yaptığı “sâdik” kelimesinin “güçlü oluş” ve “sarsıcılık” anlamını öne çıkarmıştır.

“Sıdk” kelimesinin kök anlamlarından birisi de “savaşta bir varlık göstermek”, yani savaşın hakkını vermek idi. Câhiliyye dönemi şiirlerinde bu kullanım da yer almaktadır. Amr b. Külsûm’un (ö. 584 veya 600) şu beytinde görülmektedir:

“Övgü ile bahsetmek gerekir ki; Kahraman İbn Amr

Netâ’ın sabahında gerçekten savaşın hakkını verdi.”⁶⁴

Klâsik Arapça lugatları incelenirken de belirtildiği gibi bir işi mümkün olan “en güzel biçimde yapmak” da “s-d-k” kökünden türeyen “sâdik” masdariyla ifade edilmektedir. Câhiliyye dönemi şiirlerinde bu kullanımların da yer aldığı bilinmektedir. Meselâ Antere b. Şeddâd’ın (ö. 22?/641?) muallakasından aldığımız şu örnek beyit bunu açıkça göstermektedir:

“Boğumları sert, güzelce doğrultmuş ve düzeltilmiş mızrağı

Sokmakta, iki elim onlardan (düşmanlardan) evvel davrandı.”⁶⁵

Arapların dilsel bilinçlerinde mevcut olan “sıdk” lafzı genel manadaki “iyi davranışları” anlatmak için kullanılmaktadır. Aşağıdaki

⁶³ إِذَا مَا اغْتَلَبْنَا جَلَّتْ فِي الصُّدْرِ قَصِيفًا كَرِيحَةً زَغَبِرَ صَادِقٍ حِينَ يَرْجِفُ
İmruülkays b. Hucr, *Dîvân*, s. 325.

⁶⁴ بَأْلِ الْأَجْدِ الْبَطَّلِ إِيْنِ عَمْرٍو عُنْدَا نَضَاعٍ قَدْ صَدَقَ الْقِتَالُ
Amr b. Külsûm, *Dîvân*, s. 41.

⁶⁵ جَادَتْ لَهُ كَفَى بِعَاجِلِ طَلْفَةِ بِمَنْقَبِ صَدَقِ الْكُتُوبِ مُتَمِّمِ
Antere, *Dîvân*, s. 124.

*"Mümtâz kişi sıdk ile içli dışlıdır, bu onun değişmez vasfıdır
Alçak kişi ise yalanla hemdem olur, artık insanları aldatır."*⁶⁶

beytinde şair "sıdk" kelimesini genel olarak iyi davranışları ifade etmek için kullanmıştır.

Yine şiirlerde "s-d-k" kökünün en yaygın anlamı olan "sözdeki doğruluğu" ifade etmek için de kullanılmaktadır. Meselâ İmruülkays, bu kelimeyi aşağıdaki beyitte "doğru söylemek" anlamında kullanmıştır:

*"Ne hoş bir sabah, ey arkadaş, konuş
İstersen binicilik öyküleri anlat, ama doğru konuş (ve'sduk)."*⁶⁷

Son olarak da "s-d-k" kökünden türeyen ve erkeğin evleneceği kadına verdiği "mehir" anlamına gelen "sadâk" (صَدَاقٌ) kelimesinin şiirdeki kullanımına örnek aşağıdaki dördlük verilebilir:

*"Amcam gösteriş yapıp tuzak kurarak bana eziyet ediyor
Evlilik için mehir (sadâk) isteyerek de bana haksızlık ediyor."*⁶⁸

Câhiliyye dönemi şiirleri incelendiğinde bu ve benzeri kullanımlara ait daha fazla örneğe rastlamak mümkündür. Bu araştırma kapsamında yapılan çalışmalarda görülebildiği kadarıyla Câhiliye şiirlerindeki "s-d-k" kökü ve türevlerinin kullanımı, gerek Arapça lugatlar ve gerekse Kur'an ayetlerindeki kullanımlarla çoğunlukla örtüşmektedir.

II. HADİSLERDE SIDK

Çalışmamızın bu kısmında "sıdk" lafzının kullanıldığı hadisler tespit edilip değerlendirilmeye çalışılmıştır. *Kütüb-i Tis'a* olarak bilinen hadis külliyyâtının "kitâbü'z-zekât, kitâbü's-sadakât, kitâbü'l-büyû', kitâbü't-ticârât, kitâbü'l-edeb, kitâbü'l-birr ve's-sıla, kitâbü'z-zühd, kitâbü'l-keîm" bölümleri sıdk kavramının anlam sahasıyla ilgili çokça hadis içermektedir. Bu bölümlerin dışında da çeşitli konu başlıkları altında yer verilen hadislerle rastlanabilir. Burada dikkat çeken bir husus, adı geçen bölümlerin isimleridir. En azından sadece bölümlerin isimlerine bakıldığında bile sıdk içerikli hadislerin buralarda kullanılması; maddî infak, alış veriş ve ahlâk konusu olarak sıdkın ne kadar çok önemsendiğini göstermektedir.

⁶⁶ وَالصَّدَقُ بِأَلْفِهِ الْكَرِيمِ، النَّبِيُّ وَالْكَذِبُ بِأَلْفِهِ الْبُئِيُّ، الْأَخِيْبُ
Tarafe b. Abd, *Dîvân*, s. 10.

⁶⁷ الْأَمُّ ضَبَاخًا أَيْهَا النَّبِيْعُ وَالْحَلِيقُ وَحَدَّثَ حَدِيثَ الرُّكْبِ إِلَى شَيْئٍ وَاصْدُقْ
İmruülkays, *Dîvân*, s. 85.

⁶⁸ طَعْنَانِي بِالزِّيَا وَ الْمَكْوَعِي جَارَ عَلِيٍّ فِي طَلَبِ الصِّدْقِ
Antere, *Şerhu Dîvâni Antere*, s. 92.

Çalışma kapsamında hadisler incelenirken iki bakış açısının göz önünde bulundurulmuştur: Birincisi sıdk konusunun Hz. Peygamber'in dilinden hangi boyutta izah edilip önemsendiği meselesidir. İkincisi de sıdk kavramının dayandığı "s-d-k" (ص-د-ك) sülâsî kök ve türevlerinin Hz. Peygamber'in ağzından hangi anlamlarda telaffuz edildiğinin tespitiidir.

Bu iki açıdan ilkinde Hz. Peygamber'in sıdk konusunu çok önemseydiğini ve müminleri ona teşvik ettiğini söylemekle başlamak yerinde olacaktır. O kadar ki cennet ehlinin amelinin ne olduğunu soran birisine "sıdktır" diye cevap verip, sıdkın bir mümini hangi merhalelerden sonra cennete götüreceğini anlatmıştır. Yine aynı hadisin devamında Hz. Peygamber insanı cehenneme götüren fiilin ne olduğunu soran aynı kişiye "kizbdır" cevabını vererek insanı cehenneme kadar götüren merhaleleri saymıştır.⁶⁹ Hz. Peygamber değişik ortamlarda söylediği sözlerde sıdkın insanı "bırr"e ulaştırdığını, mutlaka sıdka yapışmak gerektiğini;⁷⁰ başka bir sözünde ise sıdkın bizâtihi bırr demek olduğunu⁷¹; birin de o kişiyi cennete ulaştırdığını vurgulamıştır. Bu hadislerin devamında Hz. Peygamber'in sıdk ile kizbi birbirinin zıddı olarak beraberce zikretmesi ve kizbe tenezzül eden insanın fücûra sürükleneyeğine vurgu yapması dikkat çekmektedir. Lugatlara baktığında birin sıdk olarak anlamlandırıldığı, kişinin yemine sâdik kalması durumuna da bırr dendiği, dünya ve ahiret iyiliklerinin de bırr kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir.⁷² Haddizatında birin her türlü hâlis, sahih amelleri kapsayan şümüllü bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.⁷³ Doğru düşünce, doğru söz, doğru niyet, doğru davranış ve doğru yaşayış gibi pek çok konu bırr başlığı altında toplanabilir. Fücûr ise, lugatlarda "çatlamak, yarılmak, bölünmek" gibi mânalara gelmektedir. Nitekim sabah aydınlığının ufukta çatlaması haline, aynı kökten olmak üzere fecr denmiş; suyun aktığı çatlak ve dağı yarıp yol açmak da aynı kökten türetilen kelimelerle ifade edilmiştir.⁷⁴ Dinî bir terim olarak ise fücûr; diyanet perdesini yırtmak, dinin koyduğu sınırların dışına çıkmak demektir. Günahlara meyletmeye, istikametten ayrılmaya işaret eden bu kelime de tam olarak birin zıddı ve içi her türlü şerle dolu olan geniş bir kavramdır.⁷⁵ Fücûr bütün fâsıt amel, sapık düşünce, söz ve davranışlara ana başlık olabilecek mahiyettedir.

⁶⁹ *Müsned*, II, 176.

⁷⁰ Buhârî, "Edeb", 69; Müslim, "Bırr ve's-sıla", 103-105; Ebû Dâvûd, "Edeb", 80; Tirmîzî, "Bırr ve's-sıla", 46.

⁷¹ Buhârî, "Edeb", 69; Müslim, "Bırr ve's-sıla", 104.

⁷² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, VII, 259; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 51-57.

⁷³ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, XXI, 220; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, X, 394; Nevevî, *Şerh*, XVI, 160; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, X, 568.

⁷⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, VI, 111; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 45.

⁷⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, XXI, 220; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, X, 394; Nevevî, *Şerh*, XVI, 160; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, 10, 568.

Yukarıda zikredilen hadislerde sıdkın bir müminin hayatında süreklilik arz etmesi gerektiği belirtilmiştir. Hadisin orijinal metninde geçen “taharrî-i sıdk” ifadesi buna işaret etmektedir. “Taharrî” (التَّحَرَّى) ; bir şeyi elde etmek için sürekli arayış içinde olmak demektir.⁷⁶ Aynı şey “taharrî-i kizb” için de geçerlidir. Bir ömür boyunca sıdkın peşine düşen kişi “sıddîk” (صَدِيقٌ); yine bir ömür boyu kizbin peşine düşen kişi ise “kezzâb” (كَذَّابٌ) durumuna düşmektedir.

Hadislerde “sıdk” lafzının semantiğini de belli bir oranda bulmak mümkündür. Bu lafzın dayandığı “s-d-k” (ص-ذ-ق) kök ve türevleri incelendiğinde gerek bizzat Hz. Peygamber’in ağızından hangi anlamlarda telaffuz edildiği, gerekse o dönemde başkaları tarafından hangi anlamlarda kullanıldığı kısmen ortaya çıkmaktadır. Bu hadisler incelenirken “s-d-k” kökünden türeyen bütün kelimelerin değil, ancak sıdk kavramının doğru anlamlandırılmasında bu çalışmaya ışık tutacağı düşünülen bazı kullanımların buraya alınması uygun görülmüştür. Bu noktada özellikle belirtilmesi gereken hususlardan biri, birçok hadisin senedindeki râvinin Hz. Peygamber’den bahsederken onun hakkında, “hem doğruyu söyleyen, hem de doğruluğu tasdik olunan nebi” anlamında “es-sâdiku’l-masdûk” (الصَّادِقُ الْمُسَدِّقُ) nitelemesini kullanmasıdır.⁷⁷ Buradan “s-d-k” sülâsî kökünün Hz. Peygamber döneminde yaygın olarak “doğru söylemek” anlamında kullanıldığı ve onun ism-i fâili olan “sâdik” kelimesinin de doğru söyleyen kişiyi ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bir hadiste de niyetteki samimiyetten bahsedilerek, niyetinde samimi olan kişi için “sâdiku’n-niyyet” (صَادِقُ النِّيَّةِ) ifadesine yer verilmiştir.⁷⁸ İnsanların en faziletli, en makbul olanının kim olduğu sorusuna Hz. Peygamber “Temiz kalpli ve doğru sözlü herkes...” şeklinde cevap verirken “es-sadûku’l-lisân” (الصَّادِقُ اللَّسَانِ) tabirini kullanmıştır.

Hız. Peygamber, Safâ tepesinde toplanan kavmini İslâm’a davet etmek için onlara bir vadi dolusu atlı düşmanın üzerlerine baskın yapmak üzere geldiğini söylerse kendisine inanıp inanmayacaklarını (musaddık) sorunca halkı ona, “...Biz sende sıdktan başka bir şey görmedik...”⁷⁹ diye cevap vermişti. Çünkü o, nübüvvetten önce de hep doğru söyleyen birisi olarak biliniyordu. Burada da “s-d-k” kökünden türeyen “musaddık” (مُضَدِّقٌ) lafzının “bir şeyi doğrulamak, doğru olduğuna kalben inanmak” anlamına geldiği görülmektedir.

Bir gün Hz. Peygamber’e Necd kabilesinden birisi gelerek İslâm, oruç ve zekâtla ilgili sorular sorduktan sonra “Vallahi bunlardan ne fazlasını ne de

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 174.

⁷⁷ Buhârî, “Bed’ü'l-halk”, 6; “Enbiyâ”, I; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58.

⁷⁸ Tirmîzî, “Zühd”, 17.

⁷⁹ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 26.

azını yaparım” diyerek arkasını dönüp gitti. Nebi (a.s.) o adam hakkında “Doğru söylüyorsa kurtuldu” “أفلح إن صدق”⁸⁰ dedi. Bunu, geleceğe yönelik haber, söz ve vaadine bağlı kaldığı takdirde kurtulacağını bildirmek için söylemiştir. Burada da sıdkın gelecek zamana yönelik verilen bir söze sadâkat boyutu dikkat çekmektedir.

Hadislerde “sadaka” (السَّدَقَةُ) lafzının kullanımı da oldukça yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Hadislerde sadakanın sadece maddî bir bağışa hasredilmeyip çok geniş bir yelpazeye yayıldığı gözlemlenmektedir. Hz. Peygamber’in değişik hadislerinde güzel sözler söylemenin;⁸¹ her bir tahmid, tesbih, tehlil, tekbir, iyiliyiği emretme, kötülükten sakındırmanın;⁸² her insanın, bedenindeki her bir eklemin faydalarına karşı şükürünün, güneşin doğmakta olduğu her gün insanlar arasında adaleti uygulamasının;⁸³ rahatsızlık verici bir şeyin yoldan kaldırılmasının;⁸⁴ müslüman kardeşine güler yüz göstermenin, kısaca her türlü iyiliğin⁸⁵ sadaka olarak nitelendiği görülmektedir. Hz. Peygamber bir hadisinde “sadaka burhandır”⁸⁶ demek suretiyle sadaka olarak nitelenen davranışlardan birini gerçekleştirmenin kişinin imanının doğruluğuna ve daha genel anlamda onun sıdkına kesin bir delil olduğuna vurgu yapmaktadır.⁸⁷

Hz. Peygamber’in hadislerinden “sıdk” lafzının semantik örgüsünü anlamamıza yardımcı olacak bir örnek de onun “... Sana şüphe veren şeyi bırakıp şüphe vermeyene yönel. Zira sıdk bir itminan; kizb ise, şüphedir” sözüdür.⁸⁸ Bu hadis kalbin iki durumunu bildirmektedir. Sıdkta kalbin dinginlik, rahat ve huzur hali söz konusu iken; kizbde kalbin şüphe, huzursuzluk, zan ve töhmeti vardır.⁸⁹

Son olarak Hz. Peygamber’in “dürüst-güvenilir tüccarın nebîler, sıdıklarr, şehitler ve sâlihlerle birlikte” olduğunu ifade ettiği hadise⁹⁰ dikkat çekilecek olursa hadiste “el-emîn” sıfatının “sıdk” sahibi tüccara ayrıca vasıf olarak verilmesi “sıdk-güven” ilişkisini hatırlatmaktadır.

“Sıdk” lafzı farklı anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin anlamını kesin bir tarzda ifade etmek son derece zordur. Bunun için “sıdk” lafzının geçtiği bağlam kesinlikle dikkate alınmalıdır. Hz. Peygamber, Mekkeli müşrikler

⁸⁰ Buhârî, “İman”, 34.

⁸¹ Buhârî; “Edeb”, 34; Müslim, “Zekât”, 16.

⁸² *Müsned*, V, 167.

⁸³ Buhârî, “Sulh”, 11.

⁸⁴ Buhârî, “Mezâlim”, 24.

⁸⁵ Buhârî, “Edeb”, 33; Tirmîzî, “Birr ve’s-sıla”, 45; *Müsned*, III, 344.

⁸⁶ Müslim, “Tahâret”, 1; Tirmîzî, “Da’avât”, 85; *Müsned*, V, 343.

⁸⁷ Nevevî, *Şerh*, III, 101; Senûsî, *Mükemmil*, II, 8; Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, II, 272.

⁸⁸ Tirmîzî, “Kıyâme”, 60; *Müsned*, I, 200.

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, I, 442-443.

⁹⁰ Tirmîzî, “Büyü” 4; İbn Mâce, “Ticârât”, 1.

tarafından işkence ve zulüm gören ashabının Habeşistan'a gitmelerine izin verirken, o memleketi "ardu sıdkın" (أَرْضِ صِدْقِي) şeklinde nitelendirmiştir.⁹¹ Hz. Peygamber risâleti tebliğ etmeye başlamasının hemen ardından karşı tepkilerin ortaya çıktığı ve giderek artan dozda devam ettiği bilinmektedir. Davetin beşinci yılına gelindiğinde Mekkeli müşriklerin zulüm ve işkenceleri dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Artık şehirde alınacak bir tedbir ve başvuracak bir çaresi kalmayan Allah'ın Elçisi (a.s.) zulmetmeyen (âdil) bir kralın "sıdk sahibi memleketi" olan Habeşistan'a gönderme kararı aldı. Buradaki amacı da dostları için bir çıkış yolu bulmaktı. "Ardu sıdkın" tabiri Habeşistan'ın güvenli bir yer olduğunu belirtmek için kullanılmasından hareketle; burada geçen "sıdk" kelimesinin içinde "güvenilirlik" (emniyet) anlamının da olduğunu belirtmek isabetli olacaktır. Bu tabirin, aynı zamanda, Hz. Muhammed'in tasdik edileceği yer olarak da anlaşılması mümkündür.

III. TASAVVUFTA SIDK

Tasavvuf erbabı da sıdk kavramı ile ilgili görüşlerini açıklarken bu kavramın içerdiği mânalardan bir kısmını ön plana çıkarmıştır. Meselâ Ebü'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1058), İslâm ahlâkına dair önemli eseri *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn'de* dünya mutluluğunu sağlayacak hasletleri sıralarken beşinci bölümde sıdk konusunu ele almaktadır. İnsanların sürekli olarak sıdkı aramaları gerektiğini ifade eden Mâverdî, konuşmalardaki doğruluğa vurgu yaptıktan sonra sıdk ile vefanın, sabır ile hilmin ikiz kardeş olduklarını ve bunlara riayet etmenin dünya saadetini tamamlamaya yardımcı olduğunu ifade etmektedir.⁹² Kuşeyrî'nin (ö. 456/1072) ise, "Sıdk, helâk olunacak yerde hak olanı söylemektir" şeklindeki tanımında sıdkın "dilsel" boyutuna vurgu yapıldığı görülmektedir.⁹³ Yine aynı eserde Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 298/910) "Sıdk, yalandan başka şeyin seni kurtaramayacağını sandığın yerde bile doğru söylemdir" biçimindeki tanımda da benzer şekilde sıdkın "doğruyu söyleme" yönü öne çıkarılmıştır.⁹⁴ Yine Cüneyd-i Bağdâdî sıdka sahip olanları; lisani, fiili ve kalbi ile sâdik olanlar şeklinde üçe ayırmıştır.⁹⁵

Sühreverdî (ö. 622/1234) de "Sâdığın zâhirî halleri düzgündür fakat bâtını bazı vakitler nefsin hazzına meyleder. Bunun alâmeti de, bazı taatlarda ibâdetin tadını bulup, bazılarında bulamamasıdır..."⁹⁶ şeklindeki tanımında, sıdkın gerçeklikle örtüşmesini, "ibadetlerden haz alma" ortaya koymuştur.

⁹¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 344.

⁹² Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 243-251.

⁹³ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 309.

⁹⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 311.

⁹⁵ Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî*, s. 148.

⁹⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-mârif*, s. 697.

Tasavvuf terimleri ile ilgili sözlükler incelendiğinde “s-d-k” kökünden türeyen “sıdk, sadâkat, siddîk, siddîkiyyet, sıdk-ı nûr” vb. bazı kelimelerin öncelikli olarak yer aldığı ve açıklandığı görülür.⁹⁷

Anlaşıldığı kadarıyla kadarıyla tasavvuf düşüncesinde sıdk, hem söz ve fiiller yönüyle iç ve dışın bir olmasını, hem de kalbin saflığını ifade etmektedir.

IV. KUR’AN’DA SIDK LAFZI

Kur’an kavramlarıyla ilgili çalışmaların önemli aşamalarından biri de ilgili lafzın vahiy dönemindeki kullanımını tespit etmektir. Bu çalışmada da “sıdk” kelimesinin Kur’an metnindeki kullanılışı şekil ve manâ yönüyle tespit edilmeye çalışılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de “sıdk” lafzının iki kullanımı vardır: Birisi yalın olarak kullanımı, diğeri de izâfet terkibi (isim tamlaması) halinde kullanımıdır.

“Sıdk” kelimesi altı ayette yalın olarak geçmektedir. İlki Mâide suresindedir.⁹⁸ İlgili ayette geçen “sıdk” kelimesine genel manada “doğruluk, dürüstlük” anlamı verilmektedir. Ancak surenin birinci ayetinde anlaşılmalara bağlı kalınması istenmektedir.⁹⁹ “Sıdk” kelimesinin geçtiği ayet ise, tebliğlerine verdikleri cevaplar hakkında ahirette sorgulanacak olan peygamberlerden sadece Hz. İsa’nın hesaba çekilişinden bir kesit sunmaktadır. Bu ayetlerde anlatılanların hemen ardından gelen “sıdk” kelimesi ile anlatılanın “sadâkat” olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü Hz. İsa’nın, halkına apaçık delillerle gönderilmesine rağmen yine de inkâr edilmesi, havarilerin gökten bir sofraya inmesini talep etmeleri ve yine onların Hz. İsa’yı ve annesini tanrı edinerek Allah inancında sapkınlık göstermeleri eleştirel bir üslupla ayette yer bulmaktadır. İşte ayete göre sıdk, bu tür davranışları göstermemektir, sâdıklar ise sıdka yapışanlardır. Allah da sâdıklara ebedi kalacakları cennetler vermeyi vaad etmektedir. Ahirette fayda vermeyecek olan davranış doğru yoldan meyletmek olarak belirlenmektedir. Bunun karşıtı istikâmet üzere yaşamaktır, o da ayette sıdk ile ifade edilmektedir. Kısacası bu ayetteki sıdk lafzını tevhit inancına sadâkatle, istikamet üzere bir hayat sürme olarak anlamlandırmak mümkündür.¹⁰⁰

Başka bir ayette Rabb’in kelimelerinin hem “sıdk”, hem de “adâlet” yönüyle tam ve mükemmel olduğu bildirilmektedir.¹⁰¹ Ayetlerin öncesine bakıldığında bu ayette geçen Rabb’in kelimesinin veya kelâmının Kur’an

⁹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 468; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 567. (Ayrıca bkz.: Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 328-329.

⁹⁸ el-Mâide, 5/119

⁹⁹ el-Mâide, 5/1

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, IV, 1256; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, VII, 118; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, III, 372-373.

¹⁰¹ el-En'âm, 6/115

olduğu anlaşılakta, dolayısıyla sıdk “Kur’an’ın bir özelliği” olmaktadır. Bu da Kur’an’ın yalandan, çelişkilerden uzak olup ifadelerinin güçlülüğü ve doğruluğu anlamına gelmektedir.¹⁰²

Sıdkın yalın olarak üçüncü kullanımı Ahzâb suresi’ndedir. Ayet meâlen şu şekildedir:

“Hani biz bütün peygamberlerden söz almıştık; senden, Nuh’tan, İbrâhim’den, Musa’dan ve Meryem oğlu İsa’dan da. (Evet), biz onlardan pek sağlam bir söz aldık. Allah bu sözü sâdıkları sıdklarıyla sorumlu kılmak için aldı. Kâfirler için de çok acıklı bir azap hazırladı.”¹⁰³

Bu ayette geçen sıdk için “doğruluk”, sâdik için de “doğru” şeklinde anlam vermenin isabetli olmadığını düşünmekteyiz. Bize göre buradaki sıdk, bir önceki ayette geçen “söze/mîsaka sadâkat” anlamına gelmektedir. Sâdıklar ise, “peygamberler” veya “ümmepleri”dir.

Yine Ahzâb suresinde anlatılan Hendek Savaşı sırasında münâfıkların ve müminlerin ortaya koydukları tavırlar karşılaştırılmaktadır. Allah’a verdikleri sözde durarak savaşta şehit olanlar övüldükten sonra, münâfıkların azaba uğratılacakları bildirilmektedir.¹⁰⁴ Devamındaki ayette ise, “Allah’a verilen sözlerin” sıdk kelimesiyle anlatıldığı görülmektedir. “Sıdk” kelimesi Zümer suresinde de iki yerde kullanılmakta ve “Kur’an” anlamına gelmektedir.¹⁰⁵

“Sıdk” kelimesinin Kur’an’daki ikinci kullanım şekli isim tamlaması halindedir. “Sıdk” kelimesinin bu tarz kullanımındaki amaç herhangi bir varlığı sahip olduğu olumlu özelliği itibariyle daha da güçlendirmektir. Arapça’da böyle bir kullanım mevcuttur. Meselâ “kitâbu sıdkın” (كِتَابٌ صِدْقِي) ve “sevbu sıdkın” (ثَوْبٌ صِدْقِي) ifadeleri ile; her yönüyle mükemmel bir kitap ve elbise anlatılmaktadır. Kur’an’da “sıdk” kelimesi bu şekilde dokuz yerde kullanılmıştır. Birincisi Yûnus uresindedir. Surenin başında Allah’ın Hz. Muhammed’e vahiy göndermesi, onun insanları uyarması, inananların rableri katında üstün bir konum ile müjdelemesinde tuhaf karşılanacak bir şey olmadığı belirtilmektedir.¹⁰⁶ İlgili ayette “kademe sıdkın” (قَدَمٌ صِدْقِي) ifadesindeki “sıdk” kelimesi “kadem” kelimesinin ifade ettiği manayı olumlu yönde pekiştirmekte ve ona övgü katmaktadır. Kadem “ayak” manasına geldiği gibi, “öncelik” manasına da gelmektedir. Bir şeyin kadîm oluşu, zaman itibariyle önce oluşunu ifade etmektedir. Zaman bakımından önce olmak “kıdem” anlamına gelmektedir. Yine bir şeyin şeref ve faziletçe üstünlüğü de

¹⁰² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XXIII.

¹⁰³ el-Ahzâb, 33/7-8

¹⁰⁴ el-Ahzâb, 33/23-24

¹⁰⁵ ez-Zümer, 39/32-33; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XXIV, 3-4; Mâverdi, *en-Nüket*, V, 126. (Ayrıca bkz.: Okumuş, *Kur’ân’da Kur’ân*, s. 144-145.

¹⁰⁶ Yûnus, 10/2

kadem ile anlatılmaktadır. Bir kimsenin bir işte kademinin olduğunu söylemek, onun hayırlı işlerde daima önde olduğu anlamına gelmektedir.¹⁰⁷ Bu anlamlarını birlikte düşündüğümüzde fazilet ve şeref yönüyle üstün olmayı ifade eden “kadem” kelimesinin “sıdk” lafzı ile daha da güçlü bir anlam kazandığı görülür. Bu durumda ise “kademe sıdkın” tabiri “çok üstün bir konum” anlamına gelmektedir. Bazı çevirilerde de olduğu gibi, ayette geçen “kademe sıdkın” ifadesini “doğruluk makamı” şeklinde Türkçe’ye çevirmek yerine¹⁰⁸, “özel bir mevki, ayrıcalıklı bir konum, üstün bir yer” olarak anlamlandırmak daha uygun görünmektedir. Dünyadaki kralların öncelik, üstünlük ve ayrıcalık tanıdıkları bir takım insanlar vardır. Bu insanlar gösterdikleri bazı üstün meziyet, hizmet ve gayretleriyle sultanların yanında değerli mevkileri elde etmektedirler. Allah da kâinatın sonsuz güce sahip bir meliki olarak bazı insanlara şerefli konumlar ve makamlar bağışlamaktadır. Bunu ifade eden başka bir ayet de şu şekildedir: “Allah’a karşı gelmekten sakınanlar cennette bahçelerde ve ırmak kenarlarında olacaklardır. Onlar ayrıca, güçlü bir melikin yanında itibarlı bir konumda olacaklardır.”¹⁰⁹ Başka bir ayette takvâ sahiplerinin Allah katındaki konumları “mak’adi sıdkın” (مَقْعَدِ صِدْقٍ) şeklinde nitelenmektedir. Daha önceki “kademe sıdk” ne ise, bu ayetteki “mak’adi sıdk” da odur. “Mak’ad” kelimesi sanki bir “koltuk” gibi anlaşılabilir. Ancak bu kullanımdan mecâz anlam kastedilmekte olup “üstün konum” anlaşılması daha doğru olacaktır.

Firavun’un zulmünden kaçan İsrâiloğulları’nın yerleştikleri yerleşim yeri anlatılırken “mubevve’e sıdkın” (مَبْوَأَ صِدْقٍ) tamlaması kullanılmaktadır.¹¹⁰ Bu ifadeden onların yerleştiği bölgenin hayatın sürdürülmesi için gerekli mahsulün yetişebileceği kadar verimli, zâlimlerin zulümlerinden emin olarak yaşanılacak kadar da güvenli bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma kapsamında buranın neresi olabileceğine ilişkin tartışmalara girmeksizin bir ayette İsrâiloğulları’nın yerleştiği yerin bereketle doldurulduğunun¹¹¹ ifade edilışinden hareketle bu mahallin “övülen, güvenilir ve verimli bir yer” olduğunun belirtilmesiyle yetinilecektir.

İsrâ Suresi’nde aynı ayette “girme” ve “çıkma” eylemlerinin “sıdk” kelimesi ile anlatıldığını görmekteyiz.¹¹² Hz. Peygamber’in Allah’tan isteğinin anlatıldığı bu ayetteki “mudhale sıdkın” (مُدْخَلَ صِدْقٍ) ve “muhrace sıdkın” (مُخْرَجِ صِدْقٍ) ifadelerinin farklı anlamlara açık olduğu anlaşılmaktadır. Eğer sıdk kökündeki “ihlâs, samimiyet, kalp duruluğu” gibi manaları ön planda tutu-

¹⁰⁷ Ahfeş, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 340; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 397.

¹⁰⁸ Bazı Kur’ân meâllerinde bu tamlamanın çevirilerinde farklılıklar görülmektedir. Örnek: Altıntaş-Şahin, *Meâl*, “...doğruluk makamı...”; Ateş, *Tefsîr*, IV, 198, “...doğruluk kademi...”

¹⁰⁹ Kamer, 54/ 54-55

¹¹⁰ Yûnus, 10/93

¹¹¹ A’râf, 7/139

¹¹² İsrâ, 17/80

lursa Hz. Peygamber'in Allah'tan, Mekke'den samimi bir şekilde çıkmayı ve aynı halde Yesrib'e girmeyi istediği söylenebilir. Bu girme ve çıkmanın mâhiyetleri konusunda farklı görüşler vardır: Namaza başlama ve bitirme, kabre girme ve haşrolma veya daha genel anlamda her türlü işin başlangıç ve bitişleri şeklinde anlaşılabilir. Şayet sıdk kökündeki "emniyet/güven" anlamını öne çıkarılacak olursa güven içinde bir girme ve çıkmadan söz etmemiz gerekecektir. İlgili ayetlerin Medine'ye hicretten kısa bir süre önce nâzil oldukları¹¹³ hesaba katıldığında karşımıza şu manzara çıkacaktır: Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber'in Mekke'den kovulması, onun bağlanması, hatta öldürülmesini sürekli gündemde tutarak dozunu sürekli artırdıkları bir gerginlik politikası izlemekteydiler. Müşriklerin Hz. Peygamber'i Mekke'den kovmak istedikleri de bir ayetten öğrenilmektedir.¹¹⁴ Bu arada bazı Medineliler de Hz. Peygamber'in kendi şehirlerine değil Şam'a gitmesi gerektiğini, zira oranın peygamberler bölgesi olduğunu, eğer böyle yaparsa kendilerinin de onu tasdik edebileceklerini ifade ediyorlardı.¹¹⁵ Konu bu bağlamda değerlendirildiğine, Hz. Peygamber'in hicretle ilgili olmak üzere Mekke'den "güvenle çıkmayı" ve Yesrib'e "güvenle girmeyi" Allah'tan istemekte olduğu düşünülmektedir.

Hz. İbrâhim'in Allah'tan isteklerini içeren dua ayetleri arasındaki bir kullanım da konumuzla ilgilidir. Onun Şuarâ suresinde "Sonrakiler arasında bana hayırla anılmak (lisân-ı sıdk) nasip eyle"¹¹⁶ şeklinde ifade edilen isteğinin, Meryem suresinde "(İbrâhim, İshak ve Yakub'a) yüksek bir lisân-ı sıdk verdik"¹¹⁷ cümlesiyle duasının kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu kullanımlarda "lisân" kelimesi ile anlatılmak istenen mâna, "sıdk" kelimesi ile övülmekte ve kuvvetlendirilmektedir. Lisan hem anlatmanın hem de anlatılmanın yani anılmanın vasıtasıdır. Anlatan kişi lisandan yararlanmakta, anılan kişi de dil ile anılmaktadır. Hz. İbrâhim'in gelecek kuşaklar arasında hayırla anılmayı istemiş olması daha mümkün görünmektedir. Zira bu duadan önceki ayetlerde Hz. İbrâhim'in babası ve kavmi ile aralarında geçen konuşmada atalarını hayırla anmadıkları açıktır. Hz. İbrâhim bu şekilde anılmak istemediğini, aksine en güzel şekilde anılmayı arzuladığını "lisâne sıdkın" (لسان صدق) tabiriyle dile getirmektedir. Allah ona istediğini vermiştir. Zira, bütün Müslümanlar Hz. İbrâhim'i önder kabul etmekte, Ehl-i Kitap da aynı şekilde ona ve soyundan gelenlere saygı göstermektedirler.¹¹⁸

Son olarak da Ahkâf suresindeki "va'de's-sıdkı" (وَعْدَ الصِّدْقِ) tabirine yer verilecektir.¹¹⁹ İlgili ayette kastedilen kimselerin amellerinin en güzellerinin

¹¹³ Vâhidî, *Esbâbün-nüzûl*, s. 166.

¹¹⁴ el-İsrâ, 17/76

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XV, 150-151; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 23.

¹¹⁶ Meryem, 19/84

¹¹⁷ eş-Şuarâ, 26/50

¹¹⁸ Ayrıca bkz.: Karaman v. dğr., *Kur'an Yolu*, IV, 157-158; Yazır, *Hak Dini Kur'an Yolu*, VI, 104.

¹¹⁹ el-Ahkâf, 46/16

kabul edilecek olması ve günahlarının dikkate alınmayarak onların cennetlikler arasında sayılacakları bildirilmektedir. Buradaki vaat Allah tarafından verilmesi yönüyle zaten bir gücü ifade ederken “sıdk” kelimesine bağlanarak ayrıca bir üstünlük kazanmaktadır. “Va’de’s-sıdk” ifadesi Allah’ın vaadinin tamamen sıdktan ibaret, yerine getirileceği garantisini bulunan, gerçekleşmeyeceğine veya Allah’ın vazgeçeceğine dair bir şüphe içermeyen bir vaat anlamına gelmektedir.

Bu açıklamalardan sonra Kur’an’da geçen sıdk kelimesinin öncelikle “sadâkat” ve “vefâ” anlamlarına vurgu yaptığı söylenebilir. Bu hem Allah’a verilen sözler, hem de insanların kendi aralarındaki sözler için geçerlidir. Dolayısıyla “sıdk” lafzı, iman ve ahlâk yönünden ayrı bir anlam ifade etmektedir. Kur’an öncesi dönemde, insanların sadece çöl ve akrabalık değerlerine olan aşırı bağlılıkları Kur’anî çerçevede ayrı bir çehreye bürünmektedir. İkinci olarak da, “sıdk” lafzının isim tamlaması halindeki kullanımı dikkat çekmekte, birlikte kullanıldığı değeri yücelten ve kuvvetlendiren bir özellik göstermektedir.

V. KUR’AN’DA S-D-K KÖKÜ VE TÜREVLERİ

Çalışmanın bu kısmında “s-d-k” kökünün hangi kalıplarda kullanıldığını incelemek suretiyle kavramın şekli yönü; yani lügat anlamları dışında kullanılıp kullanılmadığı, yeni anlamlar kazanıp kazanmadığı, anlam daralması ve genişlemesine mâruz kalıp kalmadığı incelenerek anlamsal boyutunun açığa kavuşturulmasına çalışılacaktır.

Sıdk kavramı “s-d-k” (ص-د-ق) sülâsî (üç harfli) köküne dayanmaktadır. Kur’an’da on dört değişik kalıpta kullanılmaktadır.¹²⁰ “S-d-k” ve türevlerinin yer aldığı kullanımlar; otuz iki Mekkî ve on yedi Medenî olmak üzere toplam kırk dokuz sureye yayılmıştır. Kur’an’ın sure sayısının yüz on dört olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bunların Kur’an’ın yarıya yakınına dağılmış olması da konunun önemini göstermesi bakımından değerlidir. Aşağıda sıdk ve türevlerinin şekilsel olarak Kur’an’daki dağılımı bir tablo halinde verilmektedir. Bu tabloda kelimelerin sadece yalın halleri belirtilmiştir. Bunların değişik hareketler olarak ve farklı çekimlere girerek kullanıldıklarını düşünmek tabloyu isabetli değerlendirmede yardımcı olacaktır.

Sıdk	/	صَدَّقَ	=	14 defa
Sâdık	/	صَادِق	=	60 defa
Sıddîk	/	صَدِّيق	=	6 defa
Sadîk	/	صَدِيق	=	2 defa

¹²⁰ M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres*, s. 497-500.

Sadaka	/	صَدَقَة	=	13 defa
Sadukât	/	صَدَقَات	=	1 de
Esdeku	/	أَصْدَق	=	2 defa
Tasdîk	/	تَصْدِيق	=	2 defa
Musaddık	/	مُصَدِّق	=	19 defa
Mussaddık	/	مُصَدِّق	=	2 defa
Mutesaddık	/	مُنْتَصِدِّق	=	3 defa
Sa-de-ka	/	صَدَقَ	=	15 defa
Sa-dde-ka	/	صَدَّقَ	=	10 defa
Te-sa-dde-ka	/	تَصَدَّقَ	=	6 defa
T O P L A M			=	155 defa kullanılmıştır

“Sa-de-ka” (صَدَقَ) sülâsî fiili tekil ve çoğul kullanımlarıyla beraber on beş yerde geçmektedir. Bu kullanımların çoğu “doğru söylemek” anlamını ifade etmektedir. Sadece bir ayette mutlak anlamda “doğru olmak”, “doğruluk fiillerini icra etmek” şeklinde söyleyebileceğimiz manada kullanılmıştır.¹²¹ Taberî (ö. 310/922) ilgili ayette geçen “sadekû” (صَدَقُوا) çoğul fiilindeki amel, yani fiil boyutuna dikkat çekmiş ve ayetin başlangıcında sayılan vasıfları yerine getirmenin Allah’a olan imana bağlılık olduğunu ve amel olmazsa imanın bir anlam ifade etmediğini vurgulamıştır.¹²² Yine bu fiilin “va’d” (وَعْدَ) kelimesi ile birlikte beş,¹²³ “ahd” (عَهْدَ) kelimesi ile birlikte ise bir yerde¹²⁴ kullanılarak “verdiği sözü yerine getirmek” anlamını ifade ettiği görülmektedir. Bir yerde de “hakk” (الْحَقِّ) kelimesiyle¹²⁵ birlikte kullanılarak iki mef’ûl almış ve “gerçekleştirmek” (حَقَّقَ)¹²⁶ anlamında kullanılmıştır. Ku’an’daki “s-d-k” kökünün bütün bu kullanımları lugat anlamlarıyla örtüşür bir durum arz etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de “sıdk” lafzının ism-i fâili daha ziyade “sâdık” (صَادِق) şeklinde kullanılmakta ve tekil/çoğul biçimleriyle toplam altmış defa geçmektedir. “Sâdık” ism-i fâilinın mübâlağalı kullanımı olan “sıddîk” (صِدِّيق) kelimesi Kur’an’da altı defa geçmektedir. “Sıddîk” kelimesinin bir yerde iman ile

¹²¹ el-Bakara, 2/177

¹²² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 109-110.

¹²³ Âl-i İmrân, 3/152; el-Enbiyâ, 21/9; el-Ahzâb, 33/22; Yâsîn, 36/52; ez-Zümer, 39/74.

¹²⁴ el-Ahzâb, 33/23

¹²⁵ el--Fetih, 48/27

¹²⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXVIII, 104.

ilişkilendirilerek müminleri;¹²⁷ diğer yerlerde ise doğrudan bir şahsı ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.¹²⁸ Bu şahıslar Hz. Meryem, Hz. Yûsuf, Hz. İbrâhim ve Hz. İdrîs gibi inananlara örnek gösterilen şahsiyetlerdir.

“S-d-k” sülâsî kökünden türeyen ve “samimi dost” manasına gelen “sadîk” (صَدِيقٌ) kelimesi Kur’an’da iki yerde¹²⁹ tekil olarak geçmekte olup bu kullanımların ilki müminler, diğeri ise kâfirler hakkındadır.

Doğru sözlülüğün Allah’a atfedildiği bir kullanım vardır ki, o da ism-i tafdîl olarak kullanılan “esdeku” (أَصْدَقْ) kalıbıdır. Kur’an-ı Kerim’de iki ayette¹³⁰ geçmekte olup birinde “hadîs” (حَدِيثٌ), diğesinde de “kîle” (قَيْلٌ) kelimesi ile beraber kullanılmaktadır. İstifhâm-ı takrîrî olarak kullanılması da hiç kimsenin Allah’tan daha doğru sözlü olamayacağına vurgu yapmak içindir.

Buraya kadar “s-d-k” sülâsî kalıbından türeyen kelimelere yer verilmeye çalışıldı. Şimdi de ilâve harflerle elde edilen kelimelerin kullanımlarına yer verilecektir. Önce bir harf ilâve edilmek suretiyle elde edilen dörtlü (rubâî) kelimelere bakılacaktır. Kur’an’da değişik kalıplarda on yerde geçen “saddeka” (صَدَّقْ) fiilinin bazı kullanımları, lugat anlamlarıyla da birebir örtüşmektedir. Meselâ “s-d-k”nın kök anlamları arasında yer alan “güç, kuvvet” ve “mükemmellik” bir ayette¹³¹ hemen dikkat çekmektedir. İki ayette¹³² “gerçekleştirmek” anlamı mevcuttur. Bunlardan birincisi İblis’in zannını gerçekleştirmesini,¹³³ diğeri de Hz. İbrâhim’in rüyasını gerçekleştirmesini anlatmaktadır. “Saddeka” fiilinin bu anlatılanların dışındaki kullanımları ise, tamamen inançla ilgilidir ve red-kabul bağlamında ele alınıp tekzi-bin zıddı olan tasdiki, yani kabulü ifade ederek imanın en önemli unsurunu dile getirmektedir.¹³⁴

Kur’an-ı Kerim’de “saddeka” fiilinin mastarı olarak “tasdik” (تَصْدِيقٌ) kelimesi iki yerde¹³⁵ geçmektedir. Bu kullanımlarda mastarın ism-i fâil gibi mânalandırılması dikkat çekici bir husustur. Her iki ayette de Kur’an’ın bütünüyle tasdik içerdiği anlatılmakta ve onun kendinden önceki kitapları temelde kabul ettiği (zû tasdîk/ذُو تَصْدِيقٍ) kastedilmektedir.¹³⁶

¹²⁷ el-Hadîd, 57/19

¹²⁸ el-Mâide, 5/75; Yûsuf, 12/46; Meryem, 19/41, 56.

¹²⁹ en-Nûr, 24/6; eş-Şuarâ, 26/101.

¹³⁰ en-Nisâ, 4/87, 122.

¹³¹ el-Kasas, 28/34

¹³² Sebe, 34/20; es-Saffât, 37/105.

¹³³ el-Bakara, 2/34; el-A’râf, 7/11; el-A’râf, 7/17; el-Hicr, 15/39-40.

¹³⁴ es-Saffât, 37/37; ez-Zümer, 39/33; el-Vâkıa, 56/57; et-Tahrîm, 66/12; el-Meâric, 70/26; el-Kiyâmet, 75/31; el-Leyl, 92/6.

¹³⁵ Yûnus, 10/39; Yûsuf, 12/111.

¹³⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru’l-muhît*, V, 356.

Bu fiilin ism-i fâili olan “musaddık” (مُضَدِّق) Kur’an’da on dokuz defa geçmektedir. Ayetlerin büyük çoğunluğunda Kur’an’ın ve peygamberlerin kendilerinden önceki vahiyleri temelde onaylaması dile getirilirken bu kelime kullanılmaktadır.¹³⁷ Görebildiğimiz kadarıyla sadece bir yerde bir kişinin onaylaması, *iman etmesi* konu edinirken musaddık lafzı yer almaktadır¹³⁸.

“S-d-k” köküne iki harf ilâve edilerek elde edilen beş harfli (humâsî) kelimelerinin kullanımlarına örnek olarak ise “tesaddeka” (تَسَدَّدَكَ) fiili verilebilir. Bu fiil Kur’an’da değişik kullanımlarla altı defa geçmektedir. Bu kullanımların ikisinde¹³⁹ “maddî alacak hakkından”, birinde¹⁴⁰ ise “kısas hakkından vazgeçmek” anlamı öne çıkmaktadır. Fiil iki ayette¹⁴¹ “hayır maksadıyla yapılan harcama”yı, bir ayette ise¹⁴² “karşılıksız yardım etme”yi anlatmaktadır. Ancak bu yardımın dinî anlamdaki sadakaya tekabül edip etmediği hususu çok açık olmadığından bu kullanım hakkında bazı tartışmalar mevcuttur. Hz. Yusuf’un, kardeşlerine alabileceklerinden daha fazlasını vermesini anlatan bu ifadenin anlamının ikramı mı, yoksa sadakayı mı içerdiği net değildir.

“Tesaddeka” fiilinin ism-i fâili üç yerde¹⁴³ “mütesaddık”(مُتَسَدِّق) şeklinde, bir yerde¹⁴⁴ “mütsaddık” (مُتَّصِدِّق) biçiminde kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda dinî anlamda karşılıksız harcamalarda bulanabilenlerin durumu anlaşılmaktadır.

“S-d-k” kökünün hayır amaçlı harcamayı ifade eden türevlerinden birisi de “sadaka” (سَدَقَةٌ) kelimesidir. Kur’an’da on üç defa geçmektedir. Kur’an öncesi döneme ait şiirlerde bu çalışma için yapılan araştırmada sadaka kelimesinin izine rastlanmamıştı. Dolayısıyla bu noktadan hareketle “sadaka” lafzı ilk defa Kur’an’la beraber kullanılmaya başlamış olduğu söylenebilir. “Sadaka” lafzı Kur’an’da hem zekâtı hem de nâfile infâkı ifade etmek için ortak olarak kullanılmaktadır. Doğru anlamın belirlemede bağlam bilgisi çok önemli olmaktadır. Yalnız, sadakaların verileceği sekiz sınıfın sayıldığı ayette¹⁴⁵ “farîzaten” (فَرِيضَةً) şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıttan dolayı buradaki “sadakât” (السَّدَقَاتُ) lafzı ile zekâtın kastedildiğine kesin gö-

¹³⁷ el-Bakara, 2/41, 89, 91, 97, 101; Âl-i İmrân, 3/3, 39, 50, 81; en-Nisâ, 4/47; el-Mâide, 5/46, 48; el-En’âm, 6/92; el-Fâtır, 35/31; el-Ahkâf, 46/12, 30; es-Saff, 61/6.

¹³⁸ es-Saffât, 37/52

¹³⁹ el-Bakara, 2/280; en-Nisâ, 4/92.

¹⁴⁰ el-Mâide, 5/45

¹⁴¹ et-Tevbe, 9/75; el-Münâfıkûn, 63/10.

¹⁴² Yûsuf, 12/88

¹⁴³ Yûsuf, 12/88; el-Ahzâb, 33/35.

¹⁴⁴ el-Hadîd, 57/18

¹⁴⁵ et-Tevbe, 9/60

zülle bakılmaktadır.¹⁴⁶ Diğer kullanımları ayrıntıya girmeden sadece belirterek¹⁴⁷ geçmek istiyoruz.

Son olarak ele alınacak kelime “s-d-k” kökünden türeyen “saduka” (صَدَقَةٌ) kelimesidir. Bu kelime çoğul olarak “sadukât” (صَدَقَات) şeklinde Kur’an’da bir defa¹⁴⁸ geçmekte ve kadınlara evlilik için verilen “mehir” anlamını taşımaktadır.

SONUÇ

“S-d-k” (ص-د-ك) sülâsî kökünden türeyen on dört değişik kelime, farklı kullanımlarla birlikte Kur’an’ın genelinde yüz elliden fazla kullanıma sahiptir. Klasik Arapça lugatlar çerçevesinde yapılan incelemede bu kökün yirmiden fazla anlamına yer verildiği görülmüştür. Bu anlamların başlıcaları “kalbin samimiyeti, sözün doğruluğu, söz-eylem örtüşmesi ve fiillerin mükemmelliği”dir. Bu da sıdk kavramının zihinsel, sözel ve davranışsal açılardan değerlendirilmesi gereken bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Sözü edilen bu anlamlar “s-d-k” kökünün bütün türevlerinde kendini göstermektedir. Meselâ “mehir” anlamında Kur’an’da geçen “saduka” kelimesi; eşlerin nikâh akdini toplum ve din nazarında meşru kılıp kemâle ulaştırırken onların birbirlerine bir ömür boyu sadâkatle muamelede bulunacaklarını, asla ihânet etmeyeceklerini ifade etmektedir. Yine aynı kökten türeyen “sadaka” kelimesi, kişinin imandaki samimiyet ve bağlılığını; “sadîk” kelimesi ise dostları birbirine bağlayan sevgi bağına ifade etmesi yönüyle burada zikredilmesi gerekmektedir. Kur’an’ın geneli içinde çok az yer tutan “sadîk” kelimesinin kullanımı oldukça dikkat çekicidir. İlgili yerde açıklandığı gibi, birlikte yenilip içilmesinde sakınca görülmeyen akrabaların yanı sıra gerçek dostların da sayılması “sadîk” kelimesiyle ifade edilen sevgi ve samimiyet bağının oluşturduğu yakınlığın, kan bağı ile oluşan yakınlıklara denk tutulduğunu göstermektedir. Ayrıca dünyadaki samimi dostlarının ahirette fayda vermediğini gördüklerinde cehennemliklerin duymuş oldukları pişmanlık, arkadaş seçiminde dünya ve ahiret birlikteliğinin/dengesinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kur’an’ın, Câhiliye dönemi’nde kullanılan kelimelere aynısıyla yer verdiği veya onlara yeni anlamlar eklediği bilinmektedir. Bu çalışma sırasında görülebildiği kadarıyla “s-d-k” kökündeki “sadâkat” anlamı Kur’an tarafından öne çıkarılmakta ve anlamına farklı istikâmet tayin etmektedir. Câhiliye Arapları, aralarındaki kan bağına ve kabile menfaatlerine körü körüne bir bağlılık besliyorlardı. Onlardaki ateşli vefa duygusunun,

¹⁴⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVI, 113; Karaman v. dğr., *Kur’ân Yolu*, III, 23-27; Yazır, *Hak Dini*, IV, 367-368.

¹⁴⁷ el-Bakara, 2/196, 263, 264, 271, 276; en-Nisâ, 4/114; et-Tevbe, 9/58, 79, 103, 104; el-Mücâdele, 58/12, 13.

¹⁴⁸ en-Nisâ, 4/4

Kur'an'ın eliyle dinî ve ahlâkî bir çehreye büründürüldüğü açıkça görülmektedir. Bundan ötürü Allah'a, peygambere, verilen sözlere, edilen yemine, adanan adaklara, vaatlere ve her türlü anlaşmalara sadâkat, Kur'an'ın anlatımı içinde önemli bir yere sahiptir. "Sadaka" lafzının da bunun en belirgin örneğini oluşturduğu söylenebilir. Şöyle ki: Yiyip içmeyi olduğu kadar, yedirip içirmeyi de seven Câhiliye Arapları'nın sahip oldukları cömertlik hasletiyle yaptıkları sınırsız harcamalar da Kur'an sayesinde yepyeni bir anlam kazanmıştır. Dinî, insanî veya ahlâkî hiçbir temele dayanmayan bu harcamaların, sırf Allah'ın rızasını kazanma amacını taşıması ve kişinin imanındaki samimiyetinin göstergesi olması eksenine çekilerek "sadaka" kelimesi ile ifade edilmesi oldukça önemlidir.

Sıdk kökünden türeyen "tasdik" kelimesi de hem imanın önemli bir unsurunu oluşturacak şekilde hem de peygamberlerle ilahî kitapların birbirlerini kabul edip desteklemeleri bağlamında kullanılmaktadır. Özellikle Mekki sureler, öldükten sonra çürümüş bedenlerin yeniden nasıl hayat bularak diriltileceğini bir türlü anlayamayan müşriklerin bu durumlarını ifade ederken "tasdik", "musaddık" ve "saddeka" kullanımlarına yer vermektedir. İnkârcıların ölüm sonrası hayata dair zandan öteye geçmeyen bilgileri, Allah'la karşılaşmayı ummadıkları, cezalara dair içlerinde bir korku taşımadıkları dikkate alındığında, sıdk kökünden türeyen yukarıdaki kelimelerle onların kalplerinde çok güçlü hisler oluşturulmak istenmesi, daha iyi anlaşılmalıdır.

Kaynakça

Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ani*, Dâru'l-hadîs, Kahire, 1996.

Akyürek, Süleyman, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi/Doğruluk Örneği*, Dem Yayınları, İstanbul, 2004.

Amr b. Külsûm, *Dîvân*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ', Dâru'l-kalem, Beyrut, trs.

Antere, *Şerhu Dîvâni Antere b. Şeddâd*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ', Dâru'l-kalem, Beyrut, trs.

A'sâ Meymûn b. Kays, *Şerhu Dîvâni'l-A'sâ*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ', Dâru'l-kalem, Beyrut, trs.

Atay, Hüseyin, "İslâm'da Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)", *AÜİFD*, XV (1968), s. 167-169.

Atıyyetullah, Ahmed, *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, Mektebetü'n-nahdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1383-99/1963-79.

Ayverdi, İlhan-Ahmet Topaloğlu, *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2006.

Bayam, Abdülkadir, *Arap Dilinde İstikak*, (Yüksek Lisans Tezi), DEÜSBE, İzmir, 2002.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2004.

Cevherî (ö. 393/1002), *es-Sihâh: Tâcül-luga*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, Beyrut, 1979.

Cürcânî (ö. 201/816), Seyyid Şerîf, *et-Ta'rifât*, Arif Efendi Matbaası, İstanbul, 1318/1900.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2001.

Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît*, I-VIII, en-Nasru'l-hadîse, Riyad, 1329/1911.

Elmalı, Hüseyin, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, 1997, XVI, 399-402.

Ezherî (ö. 370/980), *et-Tehzîbü'l-Lüga*, thk. Abdulazîm Mahmud, Dârü'l-Mısriyye, Kahire, 1964.

Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209), *et-Tefsîru'l-kebîr: Mefâtîhu'l-gayb*, I-XXX, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Tahran.

Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *DİA*, 1993, VII, 17-19.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414), *el-Kâmûsü'l-muhît*, el-Müessesetü'l-Arabiyye, Beyrut, 1952.

Gazzâlî (ö. 505/1111), *Ahlâk Ölçüleri*, çev. A. Faruk Meyân, Bedir Yayın-evi, İstanbul, 1981.

Gündüzöz, Soner, *Arapça'da Kelime Türetimi/Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Din ve Bilim Kitapları, Samsun, 2005.

Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İb-râhîm es-Sâmerrâî, Menşûrât, Beyrut, 1988.

Hassân b. Sâbit, *Dîvân*, Ömer Faruk et-Tabbâ', Dârü'l-kalem, Beyrut, trs.

Hâtîm et-Tâî, *Dîvân*, Ömer Faruk et-Tabbâ', Dârü'l-kalem, Beyrut, trs.

————— *Şerhu Dîvânî Ebî Hâtîm et-Tâî*, İbrâhîm el-Cezzîni, Dârü'l-kalem, Beyrut, trs.

İbn Âşûr (ö.1973), Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Dârü sahnûn, Tunus, 1997.

İbn Düreyd (ö. 321/933), *Cemheretü'l-luga*, I-IV, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat, 1345/1926.

İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm*, I-X, thk. Esad Muhammed et-Tayyib), el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1999.

İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I-IV, thk. Mustafa es-Sekâ v.dğr., Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Beyrut, 1936.

İbn Fâris (ö. 395/1004), *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, I-VI, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1991.

İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru sâdır-Dâru Beyrut, Beyrut, 1955.

İmruülkays b. Hucr (ö. 540 ?) *Dîvân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-maârif, Kahire, 1964.

Izutsu, Toshihiko (ö. 1993), *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.

Izutsu, Toshihiko (ö. 1993), *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1997.

Kanar, Mehmet, *Örnekli Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yayınları, İstanbul, 2003.

Karaman, Hayreddin v. dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-IV, DİB Yayınları, Ankara, 2006.

Kâşânî, Abdürrezzâk (ö. 730/1329), *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Kâzım Kadri, Hüseyin, *Türk Lugati*, I-IV, Maarif Vekâleti, TDK, 1927-45, Ankara, 1943.

Kuşeyrî (ö. 456/1072), AbdülKerim b. Hevâzin, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978.

Küçükkalay, Hüseyin, *Kur'an Dili Arapça*, Manevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya, 1969.

Mâverdî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn*, I-VI, thk. es-Seyyid Abdulkmaksûd b. Abdirrahîm, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1412/1992.

————— *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Matbaa-i Osmânî, İstanbul, 1304/1886.

Meşkînî, Ali Ayetullah, *el-Hâdî ilâ mevdû'âti Nehci'l-belâğa*, Müessesetü Nehci'l-belâğa, Tahran, 1363/1943.

Mütercim Âsım Efendi (ö. 1236/1820), *Kâmûs Tercemesi: Okyanûsu'l-basît fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*, I-III, Matbaa-i Bahriyye, İstanbul, 1304/1886.

Okumuş, Ejder, *Kur'an'da Kur'an*, Ark Yayınları, İstanbul, 2006.

Öztürk, Mustafa, "Sadaka Kavramının Kur'an'daki Anlam Çerçevesi", *OMÜİFD*, XII-XIII (2001), s. 457-464.

Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1961.

Sühreverdî (ö. 622/1234), Şehâbeddin, *Avârifü'l-Maârif: Gerçek Tasavvuf*, çev. Dilaver Selvi, Semerkand, İstanbul, 2005.

Şemseddin Sâmî (ö. 1905), *Kâmûs-ı Türki*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004.

Taberî (ö. 310/922), Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*, I-XXX, thk. Hânî el-Hâc v.dğr., el-Mektebetü't-tevfikiyye, Kahire, 2004.

Tarafe b. Abd, *Dîvân*, Ömer Faruk et-Tabbâ', Dârü'l-kalem, Beyrut, trs.

Tehânevî (ö. 1158/1745), *Keşşâfü ıstı âhâti'l-fünûn*, I-II, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.

Tuğlacı, Pars, *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars Yayınevi, İstanbul, 1971.

Tülücü, Süleyman, "A'şâ, Meymûn b. Kays", *DİA*, 1991, III, 544-545.

————— "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşe'i", *AÜİİFD*, IV (1980), s. 279-285.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay, İstanbul, 1977.

Vâhidî, (ö. 468/1075), *Esbâbün-nüzûl*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1968.

Yalar, Mehmet, "Câhiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şii-rinin Sosyal Arka Planı", *UÜİFD*, XIV/2 (2005), s. 75-95.

Yazır (ö. 1942), Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam v.dğr.), I-X, Azim Dağıtım, İstanbul, trs.

Zemahşerî (ö. 505/1143), *el-Keşşâf*, I-IV, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1966.